

RECENZII

STELLA GHERVAS, *Reinventarea tradiției. Alexandru Sturdza și Europa Sfintei Alianțe*, traducere din franceză de Gabriela și Alexandru Șiclovan, Chișinău, Editura Cartier, 2014, colecția „Cartier istoric”, 600 p.

Atât personajul central, cât și tematica în discuție sunt subiecte puțin familiare publicului român, dacă nu chiar problematice, fie și din rațiuni complet divergente. La origine o cercetare doctorală la Universitatea din Geneva, versiunea originală (*Réinventer la tradition. Alexandre Stourdza et l'Europe de la Sainte-Alliance*, Paris, Honoré Champion, 2008) a fost distinsă cu Premiul Guizot al Academiei Franceze. Autoarea, „istoric elvețian de origine română din Basarabia” (după cum o prezintă editura), își mărturisește, în *Prefața la ediția română*, atât dificultățile întreprinderii, cât și intențiile de plecare. Angajament intelectual de lungă durată (de altfel, până la apariția volumului în discuție, autoarea publicase deja mai multe studii avându-l ca obiect pe Alexandru S. Sturdza și chiar un volum care pare a fi fost o eboșă, o schiță preliminară a acestui volum (*Alexandre Stourdza (1791–1854) un intellectuel orthodoxe face à l'Occident*, Geneve, Editions Suzanne Hurter, 1999), lucrul la acest proiect i-a permis să descopere „o lume dispărută”, Europa Sfintei Alianțe, acel „spațiu” în raport cu care Alexandru Scarlat Sturdza și-a edificat o parte însemnată a destinului său politic și intelectual. Este o Europă imaginată ca „un mare spațiu triunghiular, care avea un vârf în Apus, cu Londra și Paris, un altul la Sankt Petersburg”, iar „cel de-al treilea era unul sud-est european, foarte diferit de cel actual, care gravita încă în jurul Constantinopolului și care aspira să se elibereze de Imperiul Otoman [...]” (p. 14). Din această perspectivă, cartea trebuie văzută atât ca o biografie a lui Alexandru S. Sturdza, cât și ca o „mărturie” cu privire la această „Europă dispărută”, în raport cu care autoarea pare a-și găsi o anume afinitate.

Cele două planuri sunt în fapt inextricabile, mai sugerează Stella Ghervas, un dublu act de justiție: pe de o parte, este vorba de recuperarea și actualizarea lui Alexandru S. Sturdza, proiectat deopotrivă ca un avocat al cauzei ortodoxiei balcanice, aflate sub „tutela otomană”, dar și ca un arhitect al Europei Sfintei Alianțe, iar pe de alta, de o reconsiderare a proiectului Sfintei Alianțe, văzut astăzi, în general, mai ales prin ochii pașoptiștilor, ca o alianță reacționară. De asemenea, autoarei i se pare că opera și cariera lui Alexandru S. Sturdza ilustrează destul de fidel „dialectica” dintre „Tradiție și Modernitate”, conceptualizată prin formula „modernizare defensivă”. Ar fi vorba de „o preocupare, o grijă de a tempera civilizația progresului material prin menținerea unei tradiții vii” (p. 16).

Este drept că, în substanțiala *introducere* care urmează, aceste merite sunt prezentate mai nuanțat. Sturdza apare ca un „membru al elitei ruse care a susținut și realizat virajul conservator al regimului țarului Alexandru I, de după 1812, dar mai ales drept inspiratorul decretelor de la Carlsbad (1819) [...]”. De asemenea, Sturdza este cel care „a contribuit la măsurile reacționare adoptate contra catolicilor din Rusia (la expulzarea iezuiților), la dezvoltarea cenzurii în Imperiu și la lupta contra liberalismului în Germania” (p. 27). De fapt, accentul este pus aici mai mult pe calitatea sa de martor al acelor evoluții, care „au conferit fundamentele spirituale și intelectuale ale Sfintei Alianțe” (p. 28 sq.).

În același timp, autoarea dorește să-l extragă pe Sturdza din ceea ce numește „un fel de semiclandestinitate permanentă” (p. 33), în care fusese menținut din diverse motive până acum. Atașat de „familia contrarevoluționarilor europeni”, Alexandru S. Sturdza este, de fapt, „mai mult conservator decât reacționar”, întrucât „nu este pregătit să arunce o anatemă de ansamblu asupra timpurilor moderne”. În realitate, cercetarea biografiei sale, crede autoarea, ar deschide calea spre o mai bună înțelegere „a modului în care a fost primită modernizarea intelectuală și socială în partea orientală a Europei” (p. 33).

Pe scurt, lucrarea este concepută deopotrivă ca o biografie („itinerariul său intelectual”) a lui Alexandru S. Sturdza, care urmărește mai ales formarea gândirii și ecloziunea operei sale, și ca o reconstituire de istorie intelectuală a începuturilor Sfintei Alianțe, din prisma acțiunii publice a lui Sturdza. De aici, o narațiune complicată, pe mai multe nivele, structurată în opt capitole masive, care, la rândul lor, sunt împărțite în alte subcapitole, și așa mai departe, reprezentând fiecare dezvoltări tematice de sine stătătoare.

În cele aproape o sută de pagini ale primului capitol (*Parcursul unui intelectual diplomat*), autoarea recompune anii copilăriei și ai formării intelectuale a lui Sturdza, precum și începuturile carierei sale de funcționar imperial rus (1809–1812). Reconstituirea atmosferei de la Moghilov (unde familia Sturdza s-a aflat câțiva ani într-un fel de exil interior) și descrierea anilor de formare intelectuală în mediile literare ale Sankt Petersburgului pregătesc intensă narațiune consacrată anilor de serviciu diplomatic: momentul său de glorie, ca membru al diplomației post-napoleoniene, dizgrația imperială, retragerea la Odesa, dar și cea din urmă misiune ca funcționar al țarului, din anii 1828–1829. Chiar dacă, strict cronologic, nu este vorba decât de prima parte a biografiei lui Sturdza, acești ani sunt cei mai productivi, biografic și intelectual. De altfel, asupra acestora autoarea va reveni, sub o formă sau alta, pe tot parcursul lucrării.

Procesul formării intelectuale a lui Sturdza este raportat la principalele sale referințe: „umanismul” ortodox și primul luminism grecesc, sociabilitățile intelectuale sankt-petersburgheze și impactul decisiv al revoluției franceze. Stella Ghervas evidențiază aici nu doar dubla origine a influențelor culturale care i-au structurat gândirea lui Sturdza (greco-moldoveană, ruso-franceză, luministă și contrarevoluționară), dar și natura lor contradictorie. Educat în familie (alături de preceptorul francez și biblioteca tatălui, sora sa mai mare, Ruxandra, pare să fi jucat aici un rol-cheie), Sturdza este un autodidact perseverent. Pe lângă antici și sfinții părinți, referințe obligatorii, pentru un tânăr din mediul său, *Suferințele tânărului Werther*, romanele lui Samuel Richardson, *Spiritul legilor* a lui Montesquieu, *Emile* și *Nouvelle Héloïse* de Rousseau fac parte din lecturile sale. La Sankt Petersburg frecventează cercuri aflate în opoziție, *Cercul literar rus* (organizație oficială, care cultiva patriotismul ca o anume mefiență față de Occident) și *Arzamas* (cultiva zeflemeaua și farsa). De asemenea, Ruxandra îl introduce în salonul prinților Golovin, foarte cosmopolit, unde îl cunoaște pe Joseph de Maistre, apoi în cercurile aristocratice europene, unde îi va întâlni pe Goethe, Iulia de Krüdener, baronul de Stein și Wilhelm von Humboldt etc.

Chiar dacă probabil îi atribuie un rol prea mare lui Sturdza, Stella Ghervas ne evocă, de asemenea, cu multă acribie contextul nașterii Sfintei Alianțe. Autoarea reușește să extragă acest subiect din sfera uneori prea închisă a domeniului relațiilor politice internaționale pentru a-l transforma într-unul de istorie intelectuală. Sfânta Alianță apare astfel mai ales ca o structură ideologică și abia apoi ca formă de organizare politică. Participarea lui Alexandru S. Sturdza la elaborarea „proiectelor precursorare” ale tratatului Sfintei Alianțe (autoarea îi atribuie celebra scrisoare a lui Ludovic XVIII, prin care acesta refuza tratamentul la care urma să fie supusă Franța de către aliații victorioși), dar și la „versiunea finală” a tratatului Sfintei Alianțe, care au permis transformarea „Quadruplei Alianțe” într-un „pact de fraternitate creștină”, devin astfel nu doar verosimile, ci și cumva logice.

Fapt este că, odată cu acest moment, Sturdza se transformă în ceea ce Stella Ghervas numește, cu o formulă vag oximoronică, „un intelectual în serviciu comandat”. Aceasta vrea să sugereze poziția nouă a acestuia în cadrul aparatului imperial: tânărul Sturdza va fi în anii următori „pana” țarului în chestiuni religioase și chiar diplomatice. Ca dovadă, în 1816, țarul îi comandă o lucrare asupra ortodoxiei (*Considerații asupra doctrinei și spiritului Bisericii Ortodoxe*, 1816), redactată în franceză și tradusă imediat în germană, cu scopul de a combate mai ales catolicismul, iar în 1818 o lucrare asupra universităților germane „destinată a combate agitația politică ce se dezvoltă în Germania”. Expresia acestui nou statut este numirea sa, atunci când avea puțin peste douăzeci de ani, în poziția de consilier de stat.

Declinul său va fi însă la fel de fulgurent. Pamfletul contra universităților germane îi aduce nu doar o tristă celebritate, amenințările din partea mediilor studențești, atacurile intelectualilor germani, ci și decăderea din grațiile împăratului și implicit marginalizarea în cadrul ierarhiei simbolice a aparatului imperial. Este drept că această nouă postură îi va permite intensificarea

militantismului său filoelen, poate singura sa formă de erezie politică. După 1821, se va stabili la Odesa, unde își va cultiva o imagine de intelectual aristocrat, implicat în cauză filoelenă și devotat reînnoirii ortodoxiei. Doar pentru scurt timp, în primăvara lui 1828, va fi reactivat de Nicolae I, ca șef al cancelariei campaniei de la Dunăre, calitate în care Stella Ghervas îi atribuie un rol important în proiectul de reorganizare administrativă, în sens rusesc, a spațiului nord-dunărean: el va fi fost principalul autor al prevederilor referitoare la Principate, din textul tratatului de la Adrianopole, dar și autorul a două proiecte de reformare a acestora. După septembrie 1829, se retrage definitiv din serviciul țarului, nemulțumit, se pare, de noua politică externă rusă.

Anilor de după 1829 (aproape jumătate de viață!) le este consacrat ultimul subcapitol. Sturdza ne apare aici în centrul unor inițiative civice și culturale. Este vorba de o mutare a accentelor, de pe condiția sa de personaj istoric, parte a unei trame colective ample, de prim-plan, către condiția unui aristocrat provincial, cu preocupări intelectuale, civice și religioase demne de stimă, dar departe de a fi, istoric vorbind, de primă însemnătate. De aici, desigur, prezentarea mult mai rapidă, sumară, *à vol d'oiseau*.

În capitolul următor (*Un umanist „oriental” în contextul Epocii Luminilor*), autoarea revine asupra anilor de formare intelectuală a tânărului Sturdza, încercând să reconstituie mai pe larg climatul intelectual al epocii (ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea și prima parte a secolului al XIX-lea). Deși conceput, poate, de o manieră ușor prea didactică, capitolul conține pagini remarcabile de istorie intelectuală, în care autoarea clarifică o serie de aspecte ale vechii discuții cu privire la problema influențelor culturale și natura luminismului est-european. O sistematică deschidere comparativă îi servește autoarei pentru a pune în evidență nu doar evoluția luminismului est-european și procesul receptării ideilor în Europa de Est, dar și evoluțiile lor contrastante.

Printre altele, autoarea observă fractura pe care o provoacă în receptarea luminismului Revoluția Franceză. Până la izbucnirea acesteia, luminismul se confunda, în Europa de Est, cu „critica culturală a tradiției, cu dorința de reformă a lui Petru cel Mare și, ulterior, cu despotismul luminat al Ekaterinei a II-a și al lui Iosif II” (p. 114). Revoluția Franceză radicalizează însă receptarea Luminilor și a modernității intelectuale, în general. Astfel, adversității deschise din partea Patriarhiei din Constantinopol i se poate opune o radicalizare republicană și liberală, vizibilă mai ales la greci și sârbi. În plus, pentru Rusia, anul 1812 aduce o „brutală turmă ideologică”, respectiv, punerea în discuție „a influenței culturale occidentale”. În schimb, deși interesantă, panorama sa asupra luminismului grecesc, românesc și sârb, oricum, prea sumară și imprecisă, mai ales în ce privește luminismul românesc, nu aduce lucruri noi și putea lipsi.

Demersul analitic privitor la receptarea autorilor luminiști este completat cu câteva studii de caz. Studiul asupra lui Montesquieu este de remarcat în mod particular, atât ca perspectivă, ca metodă, cât și ca informație istorică. Meritul său principal este că se extrage dintr-un model de analiză conceput ca o teleologie „nominalistă”, pentru care simpla prezență a unei referințe culturale înseamnă automat o preluare integrală și prescriptivă a conținutului acesteia de către lumea „receptoare”. În cazul dat, după cum observă autoarea, *Spiritul Legilor* a circulat în Rusia încă de la finele secolului al XVIII-lea, fiind și tradus de două ori, o dată complet (între 1809 și 1814). Dar, în timp ce unii ruși au văzut în această lucrare „un manifest împotriva absolutismului, precum și o critică a concepției religioase asupra lumii”, Ekaterina a II-a și unii dintre curtenii săi îl considerau pe Montesquieu „un apărător al drepturilor nobilimii și ale monarhiei” (p. 119). Astfel că receptarea lui Montesquieu a fost finalmente slabă și deformantă, fapt care a făcut ca ideile sale să nu aibă un „impact funcțional” în epocă.

Gândirea lui Rousseau, în schimb, a fost mai bine și mai rapid asimilată, „deși a fost supusă unor reinterpretări multiple care au slăbit-o considerabil”. *Noua Eloiză*, *Emil* sau chiar *Contractul social* sunt comentate frecvent în Rusia acestei epoci. Totuși, receptarea lor este paradoxală, selectivă, fiind dominată de interesul pentru „problematice pedagogică și etică sau cea legată de sensibilitate” (p. 120). Mai mult, *Contractul social* a rămas complet neînțeles, fiind „atât de străin culturii politice ruse și eticii clasei conducătoare” (p. 120), încât va fi tradus abia în anii șaizeci ai secolului al XIX-lea, și niciodată interpretat deschis.

Venit „din exterior și, pentru mulți, de sus” (G. Nivat), luminismul rus „s-a combinat aici cu diverse curente de idei care îi erau în principiu străine sau chiar opuse în restul Europei” (p. 122), ceea ce a făcut ca, finalmente, să devină „o grandioasă utopie, îmbrățișând nu numai teoriile destul de efemere ale secolului al XIX-lea, ci și tradițiile seculare ale gândirii religioase” (p. 123). O consecință a acestui fapt va fi, în timp, „oscilarea gândirii democratice ruse, fracturată între tendința de a asimila avid ideile venite din Occident și lupta îndârjită contra lor” (p. 123).

După cum observă mai departe autoarea, Sturdza „nu a fost scutit nici el de această sciziune caracteristică istoriei intelectuale ruse a secolului XIX”. Interesul său timpuriu pentru Montesquieu trebuie înțeles așadar în această logică. Filosoful francez îi este deci util ca maestru-legislator, în cadrul efortului său de a „încerca să reazeze întreaga filozofie luminată a dreptului și a societății cuprinsă în *Spiritul Legilor* pe fundamentul valorilor tradiției creștin-ortodoxe” (p. 128). Sturdza folosește adesea termenii gânditorului francez pentru a le da un conținut nou, precum este cel de opinie publică, de exemplu. Teoria sa politică este în fapt mai mult un fel de glosă și răspuns la Montesquieu, marginalii de lectură și reverie pe marginea *Spiritului Legilor*, perspectiva de ansamblu fiind „diametral opusă lui Montesquieu și spiritului iluminist, [...] foarte aproape de gândirea religioasă occidentală a lui Joseph de Maistre, Louis de Bonald și a pietiștilor germani” (p. 162).

În ce privește receptarea lui Rousseau, Sturdza este un lector admirativ al romanelor sentimentale ale genevezului, *Nouvelle Héloïse* și *Emile*. Dar, ca și alți intelectuali ruși ai timpului, Alexandru Sturdza nu este interesat de filosoful politic, ci de „educatorul sau moralistul”. De aceea, nu pare a reține din opera acestuia decât interesul pentru educație și, poate, (cu totul periferic) ideea de contract social, atunci când caută argumente pentru a legitima revolta greacă împotriva Sultanului.

În capitolul al treilea (*Pe scena europeană*) se continuă demersul de arheologie intelectuală, de această dată interesul autoarei fiind concentrat asupra anilor de serviciu în slujba împăratului, 1814–1830, având ca pivot momentul nașterii Sfintei Alianțe. Teza-cheie a autoarei este aici că Sfânta Alianță își are sursa, cel puțin parțial, în gândirea mistică de inspirație germană din acei ani, un amestec de pietism, mistică medievală (profetism, îndeosebi) și teosofie pre-romantică. Ideile promovate de Iulia de Krüdener, Johan H. Jung-Stilling sau Franz von Baader au inspirat proiectul Sfintei Alianțe, respectiv, „restaurarea principiului ordinii în viața publică”, principiul echilibrului european (susținut de Metternich), principiul concertului european și ideea instituirii unui spațiu public european creștin.

Totuși, autoarea nuanțează impactul gândirii mistice asupra teologiei politice promovate de Sturdza. Este adevărat că reflecția tânărului diplomat rus pleca de la premisa că, dacă noua organizație va avea un conținut religios, „milostenia creștină va reveni în sfera politică”, dar influența mistică asupra sa a fost finalmente slabă, după cum o arată cele două lucrări care i-au asigurat notorietatea în epocă: *Considerații despre doctrina și spiritul Bisericii Ortodoxe* (1816) și *Memoriu asupra stării actuale a Germaniei* (1818). Intens polemice, acestea l-au făcut cunoscut opiniei publice și intelectuale europene și i-au provocat adversități puternice. Stella Ghervas analizează pe larg sursele, contextul, conținutul și efectele publice ale acestora. Deși ambele sunt lucrări comandate de țar și par a avea aceeași motivație politică, natura lor este totuși diferită.

În *Considerații despre doctrina și spiritul Bisericii Ortodoxe*, Sturdza, în plin scandal generat de expulzarea iezuiților din Rusia, „a dorit să demonstreze puritatea creștină a Bisericii Orientale, în opoziție cu «deviațiile» catolicismului roman” (p. 194). Lucrarea îi aduce o anume notorietate mai ales în mediile protestante europene, dar îi atrage ostilitatea cercurilor catolice, îndeosebi ale vechiului său mentor Joseph de Maistre, și se pare chiar și mefiența patriarhiei ruse. În ciuda unei retorici impregnate de referințe religioase, *Memoriu asupra stării actuale a Germaniei* este o lucrare cu caracter politic; prin aceasta, autorul, alături de comanditarul său, va fi dorit să intervină în dezbaterile intelectuală europeană, cu privire la mijloacele de a lupta contra revoluției. Autoarea reconstituie cât se poate de generos tumultul provocat de acest demers. Faptul că a avut acces la fondul Sturdza, aflat la Casa Pușkin din Sankt Petersburg, îi asigură demersului un suport documentar solid.

Influența misticii germane asupra lui Sturdza se poate distinge totuși în ideea sa de a cultiva tema „Trezirii” în lumea ortodoxă. De asemenea, teosofia lui Franz von Baader pare să-l fi

orientat în structurarea unora dintre convingerile sale politice. Oricum, discuția este reluată pe larg în capitolul următor, al patrulea (*Atracția misticismului*). Stella Ghervas crede că Ruxandra, sora sa, i-ar fi sugerat lui Sturdza interesul pentru gândirea mistică, Ruxandra fiind aceea care a introdus-o pe baroana de Krüdener la curtea lui Alexandru I, într-un moment când Rusia se găsea în plină reacție antiraționalistă. De altfel, împăratul însuși devine interesat de tezele acestor mistici privind regenerarea spirituală a Europei și rolul său ca „geniu providențial” în acest proces. Este un teren în care pasiunea religioasă a lui Sturdza se poate întâlni cu o viziune politică în care Dumnezeu să fie referința centrală.

Dar, din acest punct de vedere, poate mai important pentru înțelegerea pozițiilor conservatoare ale lui Alexandru S. Sturdza este capitolul cinci (*Teocratul Sturdza: pro și contra Joseph de Maistre*), în care, plecând de la relația tânărului funcționar imperial cu Joseph de Maistre, Stella Ghervas recompune sursele și natura convingerilor sale politice, îndeosebi atitudinea față de revoluție și modernitate. După cum putem bănuși, pe cei doi îi apropia adâncă adversitate față de revoluție, paralel cu atașamentul față de tradiție și religie, respingerea abstracțiunilor și a rațiunii „hipostaziate”, adeziunea la o putere spirituală supremă. În același timp, legăturile religioase concrete îi separau fatalmente, fapt vizibil mai ales după ce Sturdza își exprimase în lucrarea din 1816 o netă poziție anti-catolică și anti-papală. Joseph de Maistre, care fusese ambasador al Sardiniei în Rusia în anii formării lui Sturdza, avusese o relație apropiată cu acesta: în corespondența sa, de Maistre, deși îi reproșează că neagă eternitatea păcatelor și anti-catolicismul, îi recunoaște meritele literare și intelectuale (mai ales cunoașterea limbilor) și îl numește „tânărul meu prieten”. Critici virulenți ai revoluției, văzută ca sursă de haos radical, suporteri ai teocrației, cei doi se diferențiază în aceeași măsură sub multe aspecte, îndeosebi în ce privește radicalitatea atașamentului față de Tradiție, mult mai puternic la Sturdza, dar mai ales în ce privește discuția asupra „bisericii primare”.

Odată cu izbucnirea insurecției grecești la 1821 (în pregătirea căreia n-a fost inițiat), Sturdza a trebuit să facă față unei crize de conștiință. Format într-o tradiție greco-ortodoxă dintre cele mai conservatoare, atașat legăturilor cu cercurile grecești din diaspora, tânărul consilier imperial se trezește într-o postură de eretic, probabil singura sa formă de rebeliune față de sistemul imperial rus și față de sistemul referențial la care aderase voluntar. Astfel, el trebuie să opteze între atașamentul față de politica legitimistă a Sfintei Alianțe și revoluție, ca instrument politic, dar și între loialitatea față de Curtea imperială rusă și suportul pentru cauza greacă.

Acest angajament, oarecum paradoxal, al lui Alexandru Sturdza, alături de cel al surorii sale, Ruxandra, în sprijinul mișcării de emancipare grecești este tratat în capitolul șase (*Filoele-nism de inspirație conservatoare*). După cum notează autoarea, „problema greacă a fost marea dramă a vieții diplomatice a lui Alexandru Sturdza” (p. 350). Sturdza își depășește aici vechile sale convingeri, fundamental antirevoluționare, pentru a deveni un „avocat conservator al insurecției”. Pentru a-și motiva acest gest, el proiectează insurecția greacă ca prefață necesară a procesului de emancipare a întregii ortodoxii balcanice de sub tutela otomană. Autoarea reclamă faptul că „istoriografia occidentală nu a recunoscut mult timp existența unui filoelelism oriental, atât rus, cât și balcanic, mult mai instinctiv pentru că se referea la populații care împărțeau aceeași religie și uneori aceeași limbă de cultură ca și grecii” (p. 375). În fapt, susține Stella Ghervas, tendința filoelelă a fost puternică în Rusia, mai ales între 1821 și 1822. L-a influențat aceasta pe Nicolae I, care a schimbat radical poziția Rusiei față de turci? Puțin probabil, dar solidaritatea ortodoxă a jucat un anumit rol în suportul populației rusești și balcanice pentru cauza greacă.

După cum am văzut deja, esențială în înțelegerea gândirii lui Sturdza este componenta religioasă, respectiv, referința ortodoxă. Alexandru S. Sturdza este probabil primul gânditor ortodox din acest spațiu în sens propriu, care aspiră la o conceptualizare filosofică a experienței ortodoxe, nu atât pentru a configura astfel un arsenal de luptă în competiția ortodoxiei cu celelalte religii sau direcții creștine, cât ca o formă de a resuscita credința ca atare. Este drept că obiectivul său este mai ales de natură practică, în beneficiul ideii de „trezire” ortodoxă, respectiv, reconstruirea „Tradiției” ortodoxe în acord cu lumea modernă. Acestei problematice îi este consacrat capitolul șapte (*Filosoful ortodoxiei*).

În primele sale lucrări, Sturdza încerca să promoveze idealul unei comunități ortodoxe ecumenice, bazat „pe o viziune creștină asupra istoriei” care „sublinia continuitatea dintre istoria

antică a evreilor, Imperiul Roman creștinat și Biserica răsăriteană a Bizanțului” (p. 410). Dar această imagine ignora procesul de „naționalizare” a identităților politice ortodoxe, precum și aspirațiile politice ale societăților din spațiul ortodox, legate de nevoia de occidentalizare, ca expresie a unei modernizări în logica luminismului. „Unul dintre marile paradoxuri ale lui Sturdza, observă Stella Ghervas, a fost tocmai de a dori apropierea națiunilor ortodoxe de sfera europeană, concepută ca un spațiu creștin (cel al Sfintei Alianțe), sperând totuși că lumea ortodoxă ar putea, în esență, să se păstreze departe de inovațiile legate de moștenirea luministă” (p. 411). Pe de altă parte, autoarea distinge o depolitizare progresivă a gândirii sale religioase, respectiv faptul că, în a doua parte a vieții sale, Sturdza a încetat să mai vadă ortodoxia ca o comunitate politică. Ce-i drept, ne-am putea întreba dacă aceasta nu reprezintă în fapt efectul unei iluzii generate de treptata sa retragere din angajamentele publice.

În ultimul capitol, cel de-al optulea (*Idealuri și mici ambiții: cărturarul Sturdza*), autoarea prezintă celelalte contribuții ale lui Sturdza, literare (relatări de călătorie), legislative, filantropice etc., considerate implicit de ordin secundar. De asemenea, sunt descrise eforturile sale de a difuza cultura ortodoxă în Occident, ca și, alături sau mai bine spus în continuarea reflecției propriu-zise, acțiunea sa practică în beneficiul înnoirii vieții religioase ortodoxe, îndeosebi efortul său pentru susținerea unei vocații misionare mai apăsate a Bisericii Ortodoxe. Pentru Sturdza, misiionarismul este o carență a Bisericii răsăritene, care ar fi orientată prea mult spre sacramentalism și teologie contemplativă. Astfel, se explică, desigur, și suportul său pentru reformarea învățământului teologic din Moldova, precum și strategia de editare în Occident a lucrărilor creștine provenind din Orientul Europei.

În același capitol, Stella Ghervas discută, de asemenea, felul în care Sturdza s-a raportat la epoca sa (de la relația cu gânditorii luminiști la raporturile cu slavofiliile ruși ori cele cu intelectualii europeni conservatori). Aici, autoarea încearcă să ofere un prim răspuns cu privire la problema posterității lui Alexandru S. Sturdza. Identitatea sa ambiguă, relativă automarginalizare la Odesa (față de centrul vieții intelectuale a Rusiei imperiale și față de centrul vieții intelectuale europene), condiția de intelectual religios și conservator, orientat mai curând spre un model cultural care sugera rezistența față de modernitatea accelerată, îl condamnau încă din epocă. El însuși pare să fi fost conștient de toate acestea: întreține o corespondență vastă, folosind mai ales contactele surorii sale și rețelele de filoeleni, călătorește în două rânduri prin Europa Occidentală, încercând să lege contacte și să-și editeze lucrările. De altfel, imediat după moartea sa, în 1854, vor apărea, la Paris, cinci volume conținând lucrările sale demne de a intra în atenția posterității. Dar rezultatele acestui demers par astăzi dezamăgitoare.

În legătură cu aceasta, într-un foarte nimerit *Post-scriptum*, autoarea observă că, deja din „momentul apariției lor, *Operele postume* ale lui Sturdza își pierduseră din actualitate”, fiind „prea datate”. Îndeosebi modul său de a înțelege modernitatea, ca și modul de a se raporta la discuția despre identitatea culturală par să nu-l avantajeze. Interesant că aici Stella Ghervas nu mai evocă tema „modernității defensive”, pe care o enunțase/teoretizase în prefață și pe care Sturdza ar fi reprezentat-o. Totuși, i se pare că ideile acestuia ar putea avea astăzi o anume actualitate, dacă luăm în discuție „opозиția dintre o lume ortodoxă încă spiritualizată și un Occident ateu [...] și reapariția, în alți termeni, a noțiunii de spațiu tipic al Europei de Sud-Est” (p. 525).

O foarte extinsă bibliografie, indexul de nume și o anexă cu hărți și tabele întregesc demersul. Pe lângă o literatură în mai multe limbi, autoarea folosește surse de primă mână: mai cu seamă exploatarea documentelor cuprinse în fondurile din arhiva Sturdza – de la Casa Pușkin din Sankt Petersburg – sau ale arhivelor locale din Odesa, ce asigură coloana vertebrală a cercetării. De altfel, prin dimensiuni și noutate, calitatea excepțională a informației istorice, pe care autoarea o exploatează și pe care o aduce în atenția publicului, este primul aspect care atrage atenția în acest volum. Alături de aceasta, exemplara perspectivă comparată și capacitatea de a reînvia din multiple unghiuri o epocă și un personaj istoric aproape condamnat sunt meritele principale ale lucrării: o relatare de călătorie prin laboratorul uneia dintre cele mai puțin cunoscute și subevaluate figuri ale secolului al XIX-lea sud-est european.

Lucrarea nu este lipsită de aspecte care ar merita o discuție mai amplă, de promisiuni neonorate, de neglijențe sau de confuzii. Îndeosebi, predilecția autoarei pentru o stilistică

exprimată prin judecăți la limita sentențiosului poate fi o sursă de imprecizii sau chiar de contrasensuri. De altfel, nu este deloc paradoxal faptul că, prin traducere, stilistica devine mult mai săracă. În aceeași măsură, se poate reproșa structura prea labirintică a lucrării, de unde o anume redundanță tematică și unele contradicții. Încercarea de a face din Sturdza „un veritabil filosof al religiei”, precum și demersul de a-l actualiza ca teolog ortodox laic, „apostol al culturii ortodoxe”, nu par suficiente de bine articulate. În general, rămâne impresia că autoarea merge prea departe cu actualizarea, îndeosebi atunci când ne prezintă Sfânta Alianță ca predecesoare a Europei Unite. La fel, atunci când Sturdza ne este prezentat ca un conservator rațional, în fața exceselor modernității de tip occidental, dacă nu chiar un erou al unei lupte epice dintre tradiție și modernitatea fără limite, sugerează chiar o ușoară tendință antioccidentală, aproape protocronistă, desigur benignă, în contextul primei publicări a cărții, dar care poate fi toxică în context româno-estic.

Toate acestea, ca și altele, nu pun în discuție meritele acestei lucrări excelent scrise și remarcabil documentate, care va fi imposibil de ocolit de orice demers istoriografic asupra Europei de Est din primele decenii ale secolului al XIX-lea.

Florea Ioncioaia

DUMITRU VITCU, *Precursori ai modernizării societății românești: Carol Mihalic de Hodocin*, Iași, Editura Junimea, 2015, 290 p.

Modernitatea românească – sub diversele-i ipostaze – reprezintă un segment temporal și o arie problematică avută în vedere de studioșii perioadei, sub diverse unghiuri și din varii perspective. Oscilând între abordări generale, având pretenția – sau măcar iluzia – unei cuprinderi globale a procesualității și fenomenologiei istorice subsumate epocii și realizări punctuale, circumscrise nevoii de a lămuri aspecte particulare, elemente istorice de detaliu, pe alocuri specioase, restituțiile istoriografice și analizele dedicate primei jumătăți a veacului al XIX-lea reprezintă contribuții majore la recompunerea tabloului istoric al acelei etape de adânci prefaceri a societății românești, aflată pe turnanta care avea s-o propulseze cu pași repezi în direcția modernizării, occidentalizării și racordării sale accelerate la sistemul de valori din Europa „secolului naționalităților”. Epoca însăși este una în care istoria își accelerează cadența, după cum observa cu ceva vreme în urmă, cu deosebită justete, academicianul Alexandru Zub.

Profesorul Dumitru Vitcu a fost preocupat constant, de-a lungul anilor, de această „perioadă de tranziție” de la structurile revoluate, aparținând „vechiului regim” din Principatele Române, la cadrele noi ale modernității, în multiplele-i aspecte: economice, politice, culturale, ideologice. Stau măturie atâtea contribuții de netăgăduită valoare științifică, dimensionând statura profesională și anvergura intelectuală a istoricului. Domnia Sa completează seria contribuțiilor anterioare în această direcție cu o lucrare de excepție, intitulată *Precursori ai modernizării societății românești: Carol Mihalic de Hodocin*, apărută în anul 2015 la editura ieșeană Junimea. Titlul este edificator, indicând preocuparea pentru redescoperirea figurilor emblematice dintr-o perioadă în care nu puțini au fost acei „precursori ai modernizării”. Este, într-un fel, o reîntoarcere la preocupările inițiale ale cercetătorului Dumitru Vitcu, circumscrise istoriei politice și economice din secolul al XIX-lea. Lucrarea sa, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza”, 1987, având la bază o teză de doctorat, susținută la universitatea din vechea capitală moldavă, în 1974, avea în vedere și figura remarcabilă a lui Carol Mihalic de Hodocin. La acești „precursori” făcea trimitere și într-un studiu comprehensiv, intitulat *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, inclus într-un volum dedicat rolului factorului alogen¹.

¹ Dumitru Vitcu, *Contribuția alogenilor la procesul modernizării societății românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Note preliminare*, în I. Agrigoroaiei și Gh. Cliveti (ed.), *Național și social în istoria românilor*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 1997, p. 283–296; reluat în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turluc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832–1918*, Iași, Editura Junimea, 2002, p. 23–39.

Anunțată, așadar, de mai vechi contribuții, cartea de față reprezintă o monografie remarcabilă, un studiu de caz subsumat unei problematice care pare a-l fi obsedat pe autor. *Argumentul* preambular al cărții (p. 7–10), pe cât de succint, pe atât de dens și lămuritor, oferă cititorului necesarele informații introductive, referitoare la personalitatea protagonistului, la epoca în care a trăit, fiind precizate motivele care l-au determinat pe autor să abordeze o asemenea temă, obiectivele majore ale lucrării și sumare considerații metodologice, fiecare în parte și toate laolaltă fiind în măsură să focalizeze atenția lectorului, oferindu-i unghiul potrivit, perspectiva optimă în vederea receptării lucrării.

„Personaj de factură renesantistă”, Carol Mihalic de Hodocin constituie, afirmă istoricul Dumitru Vitcu, „un reper inconfundabil al spiritualității românești de la cumpăna celor două lumi, medievală și modernă, în stare să incite, să intrige ori să uimească, chiar să descumpănească pe oricine s-ar încumeta a-l integra unui curent, unei specii sau vreunei grupări, cu intenția de a-i surprinde și cuprinde totalitatea elementelor definitorii ale personalității sale”. Deschizător de drumuri în atâtea domenii, cu un rol eminent în planul inițiativelor, al fundamentării teoretice în variate domenii de activitate, dar și al acțiunilor practice nemijlocite, acest străin s-a dovedit a fi, în egală măsură, un cărturar veritabil și un autentic om al cetății. Sunt fațete multiple ale unei personalități puțin cunoscută astăzi, deși numele său este „organic legat de o impresionantă suită de proiecte, fapte și idei novatoare prin raportare la epocă, vizând: organizarea și dezvoltarea învățământului profesional din Moldova; explorarea, descoperirea, exploatarea și valorificarea unei bune părți din potențialul geologic al țării, adăpostind mare parte din resursele ei naturale; stimularea preocupărilor practice înnoitoare și folositoare variilor comunități locale; promovarea civilizației urbane ca dimensiune indispensabilă a progresului social; ameliorarea căilor și mijloacelor de transport, spre a înlesni astfel libera circulație a mărfurilor, implicit a ideilor; încurajarea industriei, agriculturii și apiculturii, domenii pe care le-a slujit și îmbogățit mereu atât prin profilul și ofertarea propriilor osteneți, cât și prin efectele generate în direcția asigurării bazelor organizatorice și instituționale adecvate cerințelor vremii”. Demersul auctorial se dorește a fi, în expresia istoricului sucevean, „o provocare la extinderea și adâncirea procesului cognitiv în domeniu printr-o sporită și constantă valorificare a neprețuitului tezaur arhivistic, existent din belșug și în fosta capitală a Țării Moldovei”. Asemenea sondaje ori analize parțiale, cum este acest impresionant „studiu de caz”, reclamă resurse informative și interpretative deosebite, îndeamnă la prudență și răbdare, pentru că, prin însumarea lor, se reconstituie procesualitatea și fenomenologia istorică a unei epoci de adânci prefaceri în diferite domenii. Este acesta comandamentul metodologic major al lucrării.

Arhitectura cărții, logică, clară, bine cumpănită, combină fericit perspectiva diacronică cu aceea sincronică. Într-adevăr, cele treisprezece capitole ale cărții, de dimensiuni inegale, în strânsă legătură cu problematica abordată, sunt ordonate cronologic și tematic, răspunzând criteriilor subsecvente, avute în vedere pentru tratarea monografică a temei. Concepută într-o manieră simfonică, clasică, bazată pe echilibrul părților, structura propusă relevă apetența autorului spre echilibru și simetrie. Abordarea cronologică determină unele ruperi de ritm, sesizabile în glisarea dezinvoltă de la dominantă tehnico-economică – care constituie „substanța” acestei cărți – la problematica biografică mai bine marcată în unele capitole sau de la acele paragrafe interesând îndeosebi pe istoricul economiei la altele, cu un caracter mai general, referitoare la aspectele social-politice din epocă.

Secvențele propuse tratează, pe o bază documentară remarcabilă, contribuția lui Carol Mihalic de Hodocin la modernizarea societății moldave, urmărită pe parcursul a aproape cinci decenii de efort organizatoric, administrativ, cultural și intelectual. Capitolele cărții sunt atât de dense, încât este imposibil să le rezumăm aici ori să intrăm în detaliile menționate acolo. Sunt aproape niște micro-monografii ale temelor abordate, spiritul analitic și forța de sinteză ale istoricului reușind să extragă din materialul documentar, în mare parte inedit, informațiile cele mai relevante, să le asambleze și să le interpreteze magistral. De altfel, unele ar putea fi considerate studii de sine stătătoare, atât sunt de temeinic articulate, de bine structurate și de lămuritoare în privința subiectului propus. „Furul roșu” îl constituie personalitatea lui Carol Mihalic de Hodocin, de care sunt inextricabil legate toate inițiativele, ideile și acțiunile urmărite în carte, ele articulându-le

într-un dublu registru: tematic și cronologic. Trebuie să lăsăm cititorului plăcerea și efortul de a descoperi, sub claritatea și limpezimea stilului, profunzimea științifică a acestui demers istoriografic demn de tot interesul. Câteva remarci liminare ne permitem totuși, în acest cadru.

Un prim capitol, intitulat sugestiv *Ajun de nou ev: coordonate politice și spirituale* (p. 11–34), oferă explicații extrem de pertinente și utile despre caracteristicile perioadei regulamentare, despre evoluțiile politice, economice și culturale din epocă. Înfațișarea metamorfozelor din mediul moldo-muntean regulamentar este realizată cu mijloace suficient de fine, pentru a trezi interesul cititorului și a-l ajuta pe acesta să-și formeze o imagine nuanțată și credibilă a acelei epoci de profunde transformări. Autorul mănuiește cu o rară iscusință condeiul și zugrăvește în tușe precise, ferme, armonioase totodată, un veritabil tablou al unei lumi aflate la porțile modernității. Reperele istorice fundamentale ale perioadei sunt schițate cu precizie, relevându-se ritmul, cadența, amploarea transformărilor survenite în plan politico-juridic, economic, cultural, dar și în mentalități.

Observațiile și încheierile autorului, de multe ori situate în răspăr cu truismele vulgare istoriografice referitoare la această epocă fascinantă din istoria noastră (ca, de exemplu, atunci când relevă rolul avut de autoritățile de ocupație rusești, între 1828 și 1834, în modernizarea structurilor instituționale din Principate), merită toată atenția. Cu atât mai mult cu cât ele au un fundament solid, creat în câteva decenii de activitate în domeniul istoriei moderne, prin parcurgerea unui material documentar amplu și printr-o reflecție susținută – și reluată la răstimpuri – asupra primei jumătăți a secolului al XIX-lea și a personalităților care au ilustrat-o, a direcțiilor de dezvoltare, a procesualității istorice subsecvente.

Cu următorul capitol, *Carol Mihalic de Hodocin. Orizont intelectual* (p. 35–42), se intră în substanța cărții. Câteva date biografice sunt necesare pentru a schița portretul protagonistului. Născut în 1802 și ajuns în Moldova în 1838, cu pașaport transilvănean, Hodocin era de origine nobiliară maghiară. Formarea sa tehnică și întinsele-i cunoștințe i-au convins pe cărmuitorii de atunci ai Moldovei să-l cheme în țară. Istoricul insistă, cu deosebire, asupra formării „personajului” adus în prim-plan. Urmează un scurt excurs privitor la orizontul intelectual al acestui străin, reconstituit pe baza documentelor aflate în arhive, a scrierilor hodocinene, răspândite în publicațiile epocii, precum și a cărților din biblioteca protagonistului, aflate în patrimoniul Bibliotecii Centrale Universitare din Iași. Cu ajutorul acestora – conchide profesorul Dumitru Vitcu – se poate realiza „reconstituirea până la nuanțe a unei personalități-ferment, nu doar pentru viața economică a Moldovei, ci și pentru spiritualitatea locului și timpului în care a trăit”.

Un amplu capitol, dens în informații, multe dintre ele inedite, intitulat *Ctitor al primei Școli de Arte și Meserii din Moldova* (p. 43–65), relevă rolul de pionier și de fondator de școală în domeniul învățământului tehnic sau profesional. Subiectul pare să-l pasioneze pe istoric, de vreme ce l-a reluat de curând într-un volum omagial, firește dintr-un alt unghi, într-un interesant și frumos studiu². Sprijinindu-se pe un amplu suport documentar, autorul relevă toate avaturile edificării acestei importante instituții școlare ieșene, al cărei prim director a fost Carol Mihalic de Hodocin, cel care pune, în 1840, cu concursul factorilor decizionali din epocă, bazele învățământului tehnico-profesional din Moldova. Din păcate, după doar câțiva ani, neînțelegerile survenite în relațiile cu autoritățile – cu Epitropia Învățăturilor Publice, în speță – generate de constrângeri bugetare, dar, probabil, și de alte împrejurări locale, au determinat înlocuirea din funcție a specialistului străin.

Despărțirea sa de instituția de învățământ amintită n-a însemnat și renunțarea din partea autorităților moldovenești la serviciile lui Carol Mihalic de Hodocin, angajat concomitent în diverse proiecte de importanță recunoscută pentru viața economică a țării, așa cum putem lesne remarca, parcurgând următoarele secvențe ale cărții. Prima dintre acestea, *În periegeză prin Carpații Moldovei* (p. 67–78), relevă o altă fațetă a protagonistului lucrării, aceea de geolog sau

² Dumitru Vitcu, *Începutul învățământului profesional în Moldova. Fondarea Școlii de Arte și Meserii de la Iași*, în Marius Balan, Gabriel Leanca (coord.), *Cultură juridică, stat și relații internaționale în epoca modernă. Omagiu profesorului Corneliu-Gabriel Bădărău*, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2016, p. 357–375.

montanist. Efectuând o călătorie de cercetare „geognostică” în munții din nord-vestul Moldovei, vreme de circa cinci luni, în cursul anului 1839, din însărcinarea Epitropiei Învățăturilor Publice, el și-a finalizat misiunea printr-un amplu raport, dezvoltat ulterior și publicat sub forma unor studii sau sinteze (vezi Anexele I1 și I2), ideea cardinală fiind aceea a importanței exploatării raționale a resurselor naturale pe care le ofereau munții, în vederea dezvoltării economiei țării. Analizând textele avute la dispoziție, profesorul Dumitru Vitcu apreciază că acestea dezvăluie „nu numai o concepție economică, ci, în egală măsură și concomitent, definesc un autentic profesionist, o personalitate științifică complexă, cu vocația cercetării interdisciplinare, ce-i asigură pertinenta observațiilor geologice, dar și ecologice, geografice, agronomice, botanice și chiar chimice”.

Inițiativele și acțiunile lui Carol Mihalic de Hodocin în plan tehnico-economic sunt punctate și în următoarea secvență a cărții, *Reușite și dezamăgiri la început de drum* (p. 79–87). Încercarea lui, în calitate de membru al Comisiei Centrale de agronomie, de a convinge forurile competente și proprietarii de pământ de necesitatea achiziționării unui instrumentar agricol modern, s-a lovit de lipsa de interes a celor cărora li se adresa. Aceeași soartă au avut-o și alte inițiative susținute de el în fața autorităților din țara de adopție, precum aceea a unei fabrici de potasă, care putea asigura producerea sticlei. Pare să fie și susținătorul ideii înființării unei „bănci naționale”, în măsură să subvenționeze economia rurală. Alte inițiative sau proiecte industriale, precum acela al deschiderii unei fabrici de lumânări în Iași, nu au avut o soartă mai bună. Între reușite s-a numărat colaborarea sa, în calitate de proiectant și executant, la înființarea fabricii de hârtie de la Cetățuia-Petrodava (Neamț) a lui Gheorghe Asachi, inaugurată în noiembrie 1841.

Ar putea părea fastidioasă o asemenea trecere în revistă a unor idei, proiecte, inițiative, acțiuni, realizări, care, neîndoelnic, îl interesează, în primul rând, pe istoricul economiei. Dar profesorul Dumitru Vitcu știe să trezească interesul cititorului. Abordarea sa, departe de a fi expresia unei erudiții seci, atrage, pentru că elemente de istorie economică se împletesc inextricabil cu cele de istorie locală, istorie socială, istorie politică etc. Este și cazul următoarelor capitole ale cărții. Într-unul dintre acestea, intitulat *O misiune dificilă: ameliorarea aprovizionării cu apă potabilă a capitalei* (p. 89–110), autorul urmărește odiseea, prelungită în timp, a unuia dintre obiectivele edilitare majore pentru fosta capitală a Moldovei și rolul proeminent avut, în această direcție, de Mihalic de Hodocin, cel care a avansat proiectul, a alcătuit numeroase memorii, a supravegheat execuția lucrărilor, a mers în străinătate pentru a comanda produsele necesare – a fost, prin urmare, un *factotum*, lui datorându-i-se, în bună măsură, reușita lucrărilor, încheiate către sfârșitul anului 1848, dar recepționate în primăvara anului următor, când, în semn de recunoaștere, înaltele autorități ale statului îi confereau, pe lângă necesarul atestat, râvnitul rang boieresc de comis.

Următoarea secvență, *Noi obiective edilitar-gospodărești* (p. 111–121), evidențiază implicarea sa, în perioada domniei lui Grigore Al. Ghica, în diverse lucrări gospodărești, avându-se în vedere ameliorarea sistemului de alimentare cu apă a capitalei moldave, realizarea cișmelei monumentale din fața Mitropoliei sau proiectul, mai vechi, rămas doar pe hârtie, al înființării la Iași a unor băi publice și a unei școli de înot.

Următoarele capitole au în vedere preocupările constante ale lui Carol Mihalic de Hodocin în domeniul industriei miniere și sublinierea rolului pe care încurajarea extracției minereurilor le-ar avea pentru dezvoltarea Moldovei. A militat, în acest sens, în memorii, proiecte sau în scrieri diverse, alcătuite și adresate autorităților, succesiv, în perioada domniilor lui Mihail Sturdza sau Grigore Al. Ghica, cu intenția de a-și populariza ideile. Într-unul din aceste capitole, intitulat *Asociat al logofătului Costache Conachi* (p. 123–136), istoricul urmărește aceste inițiative, analizează rapoartele hodocinene și ecol stârmit de convingerea specialistului străin privitoare la necesitatea înființării unei „fabrici de fier” în Moldova.

Aceleași preocupări ale specialistului străin pentru studiul economiei miniere sunt urmărite și în capitolul *Soluții alternative pentru exploatarea și valorificarea sării* (p. 137–147). Interesante – și din punctul de vedere al unei necesare culturi generale – sunt informațiile legate de propunerea lui Carol Mihalic de Hodocin de exploatare a unor noi rezerve de sare din ținutul Neamț, observațiile ameliorative formulate, în urma unei vizite la salina de la Tg. Ocna, în 1846, vizând îmbunătățirea exploatării și valorificării sării, ori interesantul proiect, din 1853, de transportare a acestei resurse, pe calea apei, către porturile dunărene.

Subsumat aceluși inițiative și preocupări edilitar-gospodărești, penultimul capitol al cărții, *Trudind la refacerea peisajului stradal la capitalei* (p. 161–172), întregeste profilul unei personalități care s-a ilustrat în mod deosebit într-un domeniu în care erau atâtea de făcut, într-o Moldovă aflată în proces de modernizare. Ilustrează, în egală măsură, promovarea civilizației urbane, indestructibil asociată cu progresul, ca și stimularea preocupărilor practice înnoitoare, folositele comunităților locale. Acestor interese, acestor imperative ameliorative le-a răspuns, cu inteligența, pregătirea, dăruirea și energia sa, Carol Mihalic de Hodocin.

O serie de trei capitole au, pare-se, un mai pronunțat caracter biografic, personalitatea protagonistului acestei cărți fiind conturată nu doar prin proiectele și acțiunile sale, ci și prin aprecierile autorului cărții, formulate direct ori numai sugerate, uneori mai extinse, alteori fiind comentarii laconice care însoțesc prezentarea activității lui Carol Mihalic de Hodocin. Așa este scurtul capitol, denumit *Autoevaluarea, ca răspuns unui abuz administrativ* (p. 149–153), realizat pe baza pieselor dintr-un dosar aflat în depozitele Serviciului Județean Iași al Arhivelor Naționale. După prezentarea informațiilor inedite, legate de un abuz administrativ, căruia îi căzuse victimă specialistul străin, istoricul, siderat de situație, apreciază că acesta a fost „[...] poate, cel mai harnic, mai priceput și mai performant spirit tehnic al primei jumătăți de veac XIX din Moldova”. Secvențele *Spre amurgul vieții* (p. 155–159) și *Ultimele inițiative și ieșirea din scenă* (p. 173–184) refac, cu sagacitate, traseul acestei personalități polyvalente, în ultima parte a vieții sale pe pământ românesc, până la moartea sa survenită, probabil, în 1862. Admirația și căldura istoricului se resimt mai acut, o anumită melancolie adumbrește textul.

Nu putem încheia această succintă prezentare a valoroasei cărți a profesorului Dumitru Vitcu fără a cita concluziile autorului, pe cât de elocvente, pe atât de juste, pe care, după parcurgerea acestei lucrări, ni le însușim pe de-a-ntregul: „Paleta extrem de largă și de variată a preocupărilor, esența ideilor și a proiectelor, natura și importanța înfăptuirilor în cele peste două decenii de activitate în slujba țării de adopțiune, îi revendică recunoașterea meritelor și locul cuvenit în istoria gândirii și practicii tehnico-economice românești, istorie care până azi i s-a arătat îndeajuns de vitregă”.

A doua parte a cărții cuprinde un grupaj de *Anexe* consistente și relevante (p. 185–282), reunite în două secțiuni. Prima dintre ele redă șase scrieri ale lui Carol Mihalic de Hodocin, iar a doua conține paisprezece documente inedite, culese din Arhiva Bibliotecii Centrale Universitare „M. Eminescu”, Iași, din fondurile Serviciului Județean Iași al Arhivelor Naționale ale României și din Colecția *Documente* a Bibliotecii Academiei Române. Acestea dau celor interesați posibilitatea de a adânci cunoașterea personalității și – cu deosebire – a operei hodocinene. Prin intermediul acestor texte, bine selectate, gândirea protagonistului și sincronizarea sa cu ideile veacului transpar în filigran. Totodată, prin lectura atentă a anexelor, analizele și concluziile formulate de autorul acestei cărți, în prima parte, pot fi verificate, oferind dovada peremptorie a calităților științifice binecunoscute și apreciate ale profesorului Dumitru Vitcu.

Cartea este întregită de un indice de nume și un succint rezumat în limba engleză, instrumente utile cititorului și elemente necesare ale unui demers științific.

Este impresionantă abilitatea de a reconstitui atât de veridic personalitatea lui Carol Mihalic de Hodocin, de a-l înfățișa cititorului într-o manieră pe cât de atractivă, pe atât de convingătoare. Căci protagonistul cărții este prezentat în tonuri atât de vii, de parcă am privi portretul unui personaj istoric bine cunoscut. Este meritul istoricului de a face ca o figură atât de puțin cunoscută astăzi, una aflată într-un plan secund, să ne apară atât de luminoasă, atât de clară, de impresionantă. Autorul ne convinge de importanța acestui interesant personaj de factură renascentistă în modernizarea societății românești din perioada anterioară Unirii Principatelor. Neîndoielnic, contribuția majoră adusă de această valoroasă carte nu rezidă, în primul rând, în reconstituirea unui traseu biografic, ci în evidențierea pleneră a locului și rolului lui Carol Mihalic de Hodocin în modernizarea societății românești dintr-o Moldovă aflată în tranziție de la medieval la modern. Contribuția hodocineană nu poate fi înțeleasă fără o bună cunoaștere a structurilor instituționale, a vieții politice și a cadrelor economice, sociale și culturale din Principatul de la est de Carpați, în interstițiul temporal care se suprapune cu activitatea acestui remarcabil străin în Moldova. Or, domnul profesor Dumitru Vitcu este unul dintre cei mai avizați specialiști ai istoriei principatului

moldav din deceniile premergătoare unirii din 1859, lucrările Domniei Sale sprijinind o apreciere care nu este, nicidecum, una de complezență. De aceea, cartea consacrată lui Hodocin este, în fapt, o monografie a societății moldovene – prin extensie, românești – din perioada regulamentară.

Calităților științifice ale cărții, documentării minuțioase și noutății temei, li se adaugă și alte merite, derivate din arhitectura armonioasă a lucrării, profunzimea analizei, frumusețea scrisului și stilul inconfundabil al autorului. Sunt certe virtuți literare, autorul fiind nu doar un erudit, ci un veritabil intelectual, capabil să reconstituie critic specificul unei epoci și s-o evidențieze cu ajutorul unor calități scriitoricești remarcabile. Îndeosebi fraza profesorului sucevean este de un farmec aparte. Elaborată, arborescentă, construită cu atenție, se vădește a fi, în același timp, plină de naturalețe, de prospețime, de eleganță. Ea contribuie la înțelegerea mesajului transmis, la crearea unei demers științific atât de reușit, la realizarea unei perspective aptă să intermedieze cunoașterea istorică. Scrisul devine astfel nu doar un instrument de care autorul se folosește pentru a exprima idei, pentru a reconstitui secvențe cronotopice și a caracteriza personalități din vremuri de mult apuse, ci este un auxiliar valoros, ajutând la construirea unui discurs coerent, nuanțat și convingător. Istoria scrisă în felul acesta nu mai este o înșiruire de date și evenimente în marginea unor teme interesându-i exclusiv pe specialiști, ci devine cu adevărat o meditație asupra trecutului, dar una vie, captivantă și instructivă, în egală măsură.

Așa cum observa academicianul Alexandru Zub³, cartea universitarului sucevean pare să se integreze firesc într-un program restituitiv asumat încă de la începutul carierei sale de cercetător și urmărită, cu suficiență consecvență, de-a lungul deceniilor. Alte restituții, în măsură să reflecte acest parcurs al tranziției spre modernitate a societății românești, sunt de așteptat. Îi dorim profesorului Dumitru Vițcu să aibă puterea de a ne oferi și alte monografii ale unor „precursori ai modernizării”. Aceea de față, prin calitățile-i deosebite, este o reușită certă. Sperăm să fie numai prima dintr-o serie dedicată unor personalități mai puțin cunoscute astăzi, situate dincolo de „lumea privilegiată a prim-planurilor”.

Dinu Balan

FLORIN MÜLLER, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944*, Cluj-Napoca, Editura Argonaut, 2015, 410 p.

Lucrarea Profesorului Florin Müller, *Metamorfoze ale politicului românesc 1938–1944*, analizează o perioadă a istoriei contemporane a României, care a coincis cu tranziția de la democrația interbelică la totalitarismul comunist. Anul 1938 a marcat punctul terminus al democrației românești interbelice, odată cu instaurarea monarhiei autoritare a regelui Carol al II-lea. Regimurile nedemocratice s-au succedat cu rapiditate: statul național-legionar (septembrie 1940 – ianuarie 1941) și dictatura antonesciană (1941–1944). Cuprinzând, în parte, studii și articole publicate anterior, sub forme diferite, în reviste de specialitate și volume colective, cartea de față reprezintă o riguroasă și erudită analiză a transformărilor profunde ce au afectat statul român în acest interval temporal deosebit de dificil. Volumul concretizează interesul sporit al istoricului pentru cercetarea „regimurilor și mișcărilor politice de natură autoritară și totalitară”. De altminteri, profesorul Müller este unul dintre cei mai avizați specialiști români în problematica fascismului și comunismului românesc, studiile și articolele sale, precum și lucrarea recent publicată *Societate, ideologie, dictaturi* (Editura Universității din București, 2014) pledând în favoarea afirmației noastre.

Considerațiile de natură metodologică și istoriografică din debut prilejuiesc o binevenită abordare critică a principalelor contribuții postbelice privind „regimurile și forțele politice autoritare și dictatoriale din perioada interbelică și cea a războiului” (p. 8). Sunt subliniate distorsiunile ideologice inerente regimului comunist, fapt ce a impietat, desigur, asupra calității științifice a analizelor teoretice și istoriografice. Spre deosebire de numeroase producții istorio-

³ Alexandru Zub, *Un precursor al modernizării, Carol Mihalic de Hodocin*, în „Scriptor”, anul II, nr. 1–2 (13–14), ianuarie–februarie 2016, p. 87–88.

grafice românești, istoriografia occidentală are meritul de a nu fi fost tributară ideologiei într-o măsură comparabilă cu cea din regimul monolitic comunist. Fascismul este definit ca un tip de regim politic și ca „o modalitate de raportare negativă la societatea democratică și valorile ei”, cu alte cuvinte – „o contracultură politică” (p. 22). Autorul evidențiază, cu deosebire, analizele remarcabile întreprinse de istoricii germani Armin Heinen și Ernst Nolte.

Încă de la începutul studiului *Intelighenție și radicalism. Socialiștii români la 1900*, istoricul își propune să stabilească locul și rolul mișcării socialiste și comuniste românești în relație cu lumea occidentală și cea rusă. Socialiștii români au fost supuși, printre altele, influențelor narodniciste, statuând primatul țărănimii în lipsa unei categorii numeroase și puternice de lucrători industriali. Cristian Racovski a îmbrățișat însă teoria marxistă, stabilind preeminența muncitorimii ca „forță motrice” a revoluției. Or, în marxism, conceptul de revoluție este esențial. În urma revoluției preconizate de marxism, mijloacele de producție urmau a fi plasate sub control social, în avantajul lucrătorilor industriali. Aluzia la revoluție îl apropie pe Racovski și de teza leninistă. Astfel, Vladimir Ilici Lenin concepea revoluția în termeni de putere. Finalitatea revoluției rezida tocmai în cucerirea statului, după cum evidenția politologul francez Alain Besançon, autor față de care Florin Müller manifestă, de altfel, o afinitate epistemică. Müller conchide că radicalismul lui Racovski, în raport cu punctul de vedere al lui Constantin Mille, se exprimă „în deplin acord cu ortodoxismul teoretic marxist” (p. 41).

Din studiul intitulat *Opțiuni de politică externă ale Partidului Comunist Român* transpare foarte clar condiția ingrată de filială a Cominternului, pe care a avut-o Partidul Comunist din România (PCdR). Acesta și-a asumat teza cominternistă, conform căreia România interbelică era un stat multinațional. Partidul Comunist a susținut dreptul naționalităților din România la autodeterminare, militând pentru disoluția statului român. Subordonarea PCdR comandamentelor de politică externă sovietice reiese, într-o manieră incontestabilă, din manifestul denumit „Către poporul român și popoarele conlocuitoare din România. Muncitori! Țărani! Cetățeni!”, elaborat după ce Polonia a fost invadată, în septembrie 1939, dinspre est, de către Uniunea Sovietică, în virtutea protocolului adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov. Statul polon și clasa politică polonă erau atacate cu o extremă virulență. Atitudinea comuniștilor români, în acest caz, a anticipat conduita lor ulterioară acaparării puterii, cu sprijinul decisiv al Armatei Roșii. Procesul de satelizare a României a fost posibil prin desfășurarea unei politici externe totalmente obediente față de Kremlin.

Un capitol extrem de solid și excelent fundamentat teoretic este *Critica democrației; definirea româniității și a naționalului, tipul totalitar de stat și societate în ideologia extremei drepte*. Profesorul Müller constată, în mod just, că „monarhia autoritară carlistă și cele două dictaturi ulterioare reprezintă expresiile politice în care și-au găsit forma de concretizare ideologiile totalitariste și totalitariste de extremă dreapta”. Aceste ideologii sunt însă „anterioare temporal momentului instaurării regimurilor ca atare” (p. 67–68). În România, apariția extremei drepte este percepută, în acord cu teza lui Ernst Nolte, ca o replică la propagarea ideilor socialiste maximaliste în Moldova și Basarabia. Dezbaterea asupra problematicii antisemitismului ca trăsătură a autoritarismului și totalitarismului ne-a atras, de asemenea, atenția: „Antisemitismul nu este în sine nici autoritarist, nici totalitar, dar el conține, în sine, astfel de referențiale” (p. 68–69). Stereotipurile, clișeele și manifestările antisemite sunt prezente, atât în România, cât și în alte societăți europene, cu mult înainte de emergența ideologiilor și regimurilor totalitare. În mod similar, deși naționalismul nu este în sine „autoritarist și protototalitar, potențialitățile sale xenofobe [...] au alimentat ideologia autoritaristă și totalitară”.

Istoricul bucureștean distinge foarte bine între așa-numita extrema dreaptă conservatoare din România interbelică – reprezentată de Liga Apărării Naționale Creștine și, din 1935, de Partidul Național Creștin – și extrema dreaptă revoluționară, reprezentată de Garda de Fier. Dacă trăsătura dominantă a celei dintâi era îndeosebi antisemitismul, Garda de Fier promova naționalismul, anticomunismul, antidemocratismul și ortodoxismul. Lucrările unora dintre cei mai proeminenți lideri și teoreticieni ai Mișcării Legionare, precum Corneliu Zelea Codreanu, Vasile Marin, Mihai Polihroniade, Emil Cioran, Nae Ionescu, Nichifor Crainic, sunt prezentate analitic cu multă rigurozitate. Florin Müller a surprins, în egală măsură, maniera eminentamente negativă în care unii ideologi de extremă dreaptă (Nae Ionescu, Nichifor Crainic, Nicolae Roșu)

au perceput revoluția pașoptistă. Teoreticienii extremei drepte au fost preocupați și de raportul dintre comunism și problema muncitorească. Nivelul inadecvat de dezvoltare a clasei muncitoare din România (la fel ca în Rusia) îi va determina pe comuniști să încerce să își atragă țăranimea. În tradiția antisemitismului tipic extremei drepte, evreii au fost considerați „agenții revoluțiilor socialiste-comuniste” și deopotrivă învinovați pentru izbucnirea tuturor conflictelor sociale. Dimpotrivă, muncitorul român ar fi fost invulnerabil la răspândirea ideilor comuniste.

În studiul *Ortodoxismul, religiozitatea și Mișcarea Legionară*, autorul apreciază cu îndreptățire că „prezentarea exclusivă a atitudinii strict politice a Bisericii Ortodoxe Române față de mișcările de extremă dreaptă în perioada interbelică nu este suficientă pentru înțelegerea specificității unei astfel de relații” (p. 130). Analizele profunde ale istoricului (inclusiv atunci când abordează o chestiune atât de sensibilă și dificilă ca moartea și cultul morților) au fost deosebite grație lecturilor din domenii conexe, precum sociologia, științele politice, filosofia sau teologia: „În cazul Mișcării Legionare, singura care a insistat atât de mult pe funcția ei politică [a morții – n.n.], moartea este înțeleasă nu ca o distrucție a omului (acest fenomen era interpretat mai mult ca o «derivă evreiască»), ci ca un argument decisiv în catalizarea celor vii de a înțelege funcția revoluționară, cathartică a acesteia. Morții dictau celor vii construcția României utopice de mâine, întăreau, prin jertfa lor, Legiunea și asigurau renașterea țării” (p. 136). Așadar, moartea avea un rol purificator pentru legionari. Florin Müller a surprins excelent deosebirile fundamentale dintre Biserica Ortodoxă și Mișcarea Legionară în privința orientărilor de politică externă. Dacă cea dintâi susținea sistemul de alianțe tradiționale ale statului român, Mișcarea Legionară milita în favoarea unei apropieri de statele cu regimuri nedemocratice, Italia și Germania. Opțiunea era dictată bineînțeles și de rațiuni de afinitate ideologică. Cu toate acestea, critica adusă modernității de tip occidental reprezintă un element de similitudine între Biserica Ortodoxă și extrema dreaptă din România. Cercetările efectuate de autor, prin consultarea unor periodice („Cuvântul”, „Calendarul”, „Telegraful român”, „Lumina satelor”), certifică poziția oarecum ambivalentă a Bisericii față de Mișcarea Legionară. Pe de o parte, Biserica Ortodoxă Română și-a exprimat indignarea față de asasinările politice (ale lui I. G. Duca și Armand Călinescu), condamnându-le. Pe de altă parte, ea a deplâns moartea „eroică” a lui Ioan Moța și a lui Vasile Marin în războiul civil din Spania, participând masiv la funeraliile lor. Istoricul Florin Müller investighează cu maximă seriozitate și rigoare științifică modul în care unii dintre cei mai marcanți exponenți ai intelighenției românești interbelice (printre care Emil Cioran, Petre Pandrea, Mihail Manoilescu, Mircea Eliade și Nichifor Crainic) s-au raportat la național-socialismul german. Deși Mișcarea Legionară a dobândit în istoriografia română imaginea de „coloană a V-a a nazismului” și de „forță politică afiliată necondiționat blocului puterilor totalitare de dreapta”, autorul consideră că analiza acțiunilor concrete de politică externă ale Mișcării Legionare „solicită însă înțelegerea structurilor ideologice, a preferințelor politice în alcătuirea strategiei externe” (p. 176). Orientarea de netăgăduit a legionarilor spre dictaturile de extremă dreapta din Europa este reflectată de documente precum telegramele lui Corneliu Zelea Codreanu adresate lui Adolf Hitler, în septembrie 1937 și, respectiv, martie 1938, în cea de-a doua „Căpitanul” felicitându-l pe Führer pentru anexarea Austriei. În capitolele următoare, valorizarea prețiosului material informațional identificat cu deosebire la Arhivele Naționale Istorice Centrale se îmbină armonios cu cercetarea presei („Dreptatea”, „România”) și a literaturii de specialitate. Prelucrând informația brută furnizată cu generozitate de sursele primare în studiile *Semnificația alegerilor parlamentare din decembrie 1937 și Frontul Renașterii Naționale în alegerile parlamentare din iunie 1939*, autorul a procedat la realizarea unor calcule relevante, care ies în evidență printr-o desăvârșită acuratețe. De asemenea, dezvăluind natura dictatorială a regimului antonescian, istoricul Florin Müller a relevat deopotrivă, cu justețe, pronunțatul său caracter antisemit. Măsurile ce vizau eliminarea evreilor din corpul social, deportările și anihilarea fizică stau mărturie în acest sens.

Excelent documentată și elaborată într-un stil cursiv, lucrarea de față îl legitimează, o dată în plus, pe Profesorul Florin Müller drept unul dintre cei mai valoroși contemporanești din câmpul istoriografic românesc și nu numai.

Hadrian Gorun

ADRIAN-NICOLAE FURTUNĂ, *Cultura romă între „bărci de carton” și realitate*, traducere în limba romani de Norica Costache, traducere în limba engleză de Barrie Georgescu, Popești-Leordeni, Dykhta! Publishing House, 2015, 152 p.

Cercetătorul Adrian-Nicolae Furtună, de la Centrul Național de Cultură a Romilor, sociolog și regizor de filme documentare de etno-antropologie, extinde prin lucrarea *Cultura romă între „bărci de carton” și realitate* zona de investigare a reprezentărilor colective despre Holocaust, reflectate în „folclorul Bugului” al romilor bărlădeni (explorat în cadrul studiilor masterale), la nivelul întregii țări. Apărut în anul 2015, studiul urmărește, ca și lucrarea colectivă precedentă, intitulată „De ce nu plâng?... Holocaustul romilor și povestea lor adevărată. Deportarea romilor în Transnistria: mărturii, studii, documente (A. N. Furtună, D. Grigore, M. Neacșu, 2010), memoria deportării a cca 40.000 de persoane de etnie romă din Regat în Transnistria între anii 1942 și 1944/1945, la ordinele mareșalului Ion Antonescu, ca manevră de purificare etnică. Comparația cu reprezentarea colectivă a evenimentelor similare trăite de populația evreiască se impune și este valorificată atât în cele peste 30 de interviuri propriu-zise care au constituit principala sursă de documentare a cărții, cât și în reflecția cercetătorului, mereu atent la posibilele prejudecăți, ale altora, dar și ale sale: „Cel mai greu lucru pentru mine este acela de a-mi goli mintea de stereotipurile pe care le am față de aceste două culturi, și anume că romii nu comemorează, iar evreii au făcut din aceasta aproape un cult” (p. 28).

Un scurt preambul istoric și de teorie sociologică precedă descrierea elementelor constitutive ale tabloului traumei etnice abordate, ilustrat de documente din surse culte și orale, cele din urmă provenite, în mare parte, din arhiva personală a cercetătorului. Plasându-se în cadrul teoretic jalonat de concepte precum *reprezentare colectivă* (E. Durkheim)/*reprezentare socială* (S. Moscovici), lucrarea este o hermeneutică a „reprezentării Bugului” și, colateral, a marginalității instrumentate prin propaganda rasistă – adesea autoasumată de către unii romi, mai ales dintre cei care nu au trecut prin experiența respectivă, căci „percepția generală era aceea că fuseseră deportați acei țigani care trebuiau să fie deportați, fiind neintegrabili” (p. 26) – spre a justifica excluziunea socială și, pentru o bună parte din minoritatea romă, lichidarea în lagărele de muncă din Transnistria. După cum constată autorul, mărturiile supraviețuitorilor romi ai Holocaustului sunt semnificative ca substanță, dar relativ puține la număr, fapt explicabil nu doar prin natura fundamental orală a civilizației lor, ci și prin nevoia de a șterge prin uitare rușinea trăită. Pentru cultura tradițională romă, a fi supus suferințelor de orice fel este o umilință (*o lajao* – „rușine”) personală de care se face vinovat tocmai cel pe care l-a părăsit norocul; spre exemplificare, cităm un cântec din folclorul rom al Auschwitzului, care reia obsesiv verbul *lidzaz* („se rușinează”): „Tu, pasăre neagră, / Mi se rușinează sufletelul meu, / Se rușinează, se rușinează în fața soției mele, / Că sunt închis la Auschwitz. / La Auschwitz, o mare foame, / Ce să mâncăm, dragă... [...] Cum voi pleca acasă de-aici odată, / Foamea omorâ-[o-]voi, / Cum voi pleca acasă de-aici odată, / Foamea omorâ-[o-]voi” (p. 12, traducerea autorului). În mod similar, „mărturisirea celor trăite în Transnistria constituie unul din subiectele tabu ale culturii tradiționale romani, prin prisma lucrurilor petrecute acolo: acte de canibalism, violuri, acte de violență” (p. 11). Mulți dintre supraviețuitorii intervievați evocă mizeria extremă, frigul, lipsa oricăror resurse, foamea și bolile care i-au decimat pe deportați. Mărturiile lor sunt confirmate și prin documente oficiale, cum ar fi un raport al unui comandant de la Pretura raionului Landau, care îi aducea la cunoștință superiorului său, în februarie 1944, că „spre mijlocul lunii decembrie a izbucnit epidemia de tifos exantematic, cu care ocazie media morților s-a ridicat zilnic la un număr de circa 200–250 morți. Aceste cadavre nu puteau fi identificate, din cauză că țigani le aruncau prin case și grajduri incendiate, prin stufărie sau pe străzi. Pe toate aceste cadavre mișunau păduchi de aproape un deget grosime. Din cauza celor mai sus enumerate nu s-a putut ține evidența viilor și nici cea [a] morților” (p. 31). Culmea atrocităților o constituie actele de canibalism la care au fost siliți să recurgă unii dintre deportați: „Se mânca unu cu altu, de foame” (p. 48); „Acolo, în Transnistria, unde am fost eu, la Bug, la Varușina, erau bolnavi... Și s-a îmbolnăvit o femeie de tifos și a murit. Bărbatul ei a luat un cuțit, a tăiat din pulpele ei și le-a mâncat crude, punea pe foc și le-a prăjit, și

le-a mâncat până dimineață” (p. 43). Narațiuni precum ultima citată demonstrează că principiul neintervenției cercetătorului/editorului în etapa de transcriere a textului a fost respectat: aparentă contradicție logică („le-a mâncat crude, punea pe foc și le-a prăjit”) este, de fapt, un detaliu relevant asupra disperării și grabei cu care va fi acționat în condiții de foame extremă soțul canibal, el însuși muribund. Aceeași probitate a neintervenției pe text se remarcă în versurile unui cântec despre Bug cules de către Adrian-Nicolae Furtună în 2007: „[...] La *Transmisia* frumoasă, / Să vă dea pământ și casă” (p. 44), ca și în toate fragmentele de interviu inserate în volum. Remarcabilă este expresivitatea multora dintre acestea: „[...] lasă-i să moară de moartea lor, nu-i mai împușca” (p. 21); „Hai la Transnistria, că acolo e cartofu’ cât căldarea”, „Hitleru! El o dat ordin: țiganii și jădanii să nu mai sté în România, să fie trimiși pe malu Bugului!” (p. 49).

Dacă Bugul, văzut în prezent de colectivitatea romă fie ca lagăr, fie ca râu mare, fie ca o insulă, este reprezentarea centrală din folclorul deportării, motivele adiacente pe care studiul de față le analizează sunt *bărcile de carton* (un „mit”, din perspectiva hermeneutului) și intervenția salvatoare a Reginei Maria – uneori desemnată și sub alte identități, prin confuzie („Maria Tereza”) sau prin sublimare simbolică („Țiganca” călare pe un cal alb în spume). Bărcile de carton și derivatul lor, vagoanele de carton sau de hârtie reprezintă o metaforă des întâlnită în referirile etnicilor romi la istoria neamului: „[...] face bărci cu fundu’ de carton și pă lăieți îi dă drumu pe Bug, îi mințea că se duce să prindă pește până se muia fundu’ bărcii, că era de carton, și se îneca în Bug” (p. 16); „Aia sunt pletoșii, pletoșii cu bani în plete. Le-au făcut vapor de carton și le-au dat drumul pe apă” (p. 16); „Ne-a dus la Bug. Ne-a trecut Nistrul, pe la Tighina, spunea că face vagoane cu fundul de hârtie, să ne bage acolo” (p. 17). Autorul presupune că povestea bărcilor de carton a pornit de la un eveniment real din februarie 1942, când un vas-epavă plin cu aproape 800 de evrei care fugeau din Constanța spre Palestina de frica deportării a fost scufundat de armata sovietică în Marea Neagră (p. 17 ș.a.). Cercetarea nu este încheiată, ci doar începută, iar tema pare foarte ofertantă din punct de vedere antropologic. Astăzi, motivul se regăsește în manele („La dușmani le-ar sta beton / Într-o barcă de carton / Și să-i pun să treacă Nilul, / Să-i halească crocodilul” – p. 19) sau în sintagme intrate în uzul general al romilor: „Dacă mai trăia Antonescu... eram toți pi carton” (p. 17), sau chiar al românilor: „[țiganii] merită trimiși într-o croazieră pe mare în bărci de carton” (p. 23); „Ceva bărci de carton? (ca să treacă rromii Dunărea cu ele)” (idem).

Din păcate, volumul de față nu oferă transcrierea integrală a mai multor interviuri dintre cele realizate de autor, ci doar a două. Cu această rezervă metodologică și cu câteva observații pe marginea redactării și tehnoredactării imperfecte, studiul merită citit, iar analiza pe care o propune merită, desigur, adâncită. Raritatea demersurilor de explorare a memoriei colective și a surselor de istorie orală din comunitatea romă, greu accesibilă cercetătorilor alogeni, crește valoarea acestei lucrări, de care pot profita cei interesați de istoria, etnografia, istoria culturală sau sociologia etniei rome.

Astrid Cambose